ISBN 978-966-551-328-5. Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. Вип. 10. 2012

УДК 94 (477.5) «1700/1775»

В. В. Грибовський

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (м. Київ)

ДО ПИТАННЯ ПРО ГЕНЕТИЧНИЙ ЗВ'ЯЗОК ЗАПОРОЗЬКОГО ЗИМІВНИКА З ЕКОНОМІКОЮ ПРИЧОРНОМОРСЬКИХ НОМАДІВ XVI–XVIII ст.

Подано співставлення запорозького зимівника з кочівницьким зимівником-кишлом, простежується еволюція традиційної економіки запорозького козацтва в умовах стабілізації кордонів на українському степовому порубіжжі XVIII ст.

Ключові слова: зимівник, запорозьке козацтво, ногайці, кочівництво.

Представлено сопоставление запорожского зимовника с кочевническим зимовником-кишлом, прослеживается эволюция традиционной экономики запорожского казачества в условиях стабилизации границ на украинском степном порубежье XVIII в.

Ключевые слова: зимовник, запорожское казачество, ногайцы, кочевничество.

The paper presents a comparison of zaporozhian zymivnyk with the nomadic kishlaw, traces the evolution of the traditional economy of Zaporozhian Cossacks in stabilizing the border in the Ukrainian steppe frontier during the eighteenth century.

Key words: zymivnyk, Zaporozhian Cossacks, Nogai, nomadism.

Дослідження історії запорозького козацтва до цього часу перебуває під впливом тієї моделі історіописання, що склалася за доби українського національного відродження, тобто у другій половині XIX – на початку XX ст. Національний наратив відвів козацтву роль не лише військової сили, що охороняла життєвий простір нації, але й головного державотворчого елементу, котрий визначив демократичний характер її соціально-політичної організації. Таким чином виходило, що програма конструювання нації на принципах народного суверенітету, демократії й правової рівності – цих наріжних ідей, з якими протягом «довгого дев'ятнадцятого століття» асоціювався прогрес, – спрямовувалася в минуле, і уявлене в такий спосіб минуле виступало в ролі легітимізатора сучасності, тобто

часу самоствердження нації. Відтак характеристики доби творення націй адресувалися донаціональній епосі: січовий майдан розглядався як осердя демократизму, Військо Запорозьке – як республіка з власним парламентом – козацькою радою, «Конституція» Пилипа Орлика – як чи не початок європейського конституціоналізму, а запорозький зимівник – як ринкове господарство на кшталт капіталістичного ранчо.

Зазначене не має в ґрунті своєї думки нігіляцію здобутків багатої на славні імена історіографії історії запорозького козацтва. Навпаки, воно є спробою констатації завершення певного циклу в історіографічному процесі й означенням потреби створення нового теоретичного інструментарію, відповідного сучасному обсягові введення джерел до наукового обігу. Дослідження Д. І. Багалія [7; 8], В. О. Голобуцького [17; 18], А. В. Бойка [10], О. Л. Олійника [23; 24] створили основу для розгляду козацького зимівника як базового елементу економіки запорозького козацтва та окреслили його величезне значення в українській колонізації причорноморського степу. Однак осторонь дослідницької уваги лишалося питання про те, наскільки пов'язаний запорозький зимівник з традиційним кочівницьким зимівником (*кишлау*), що становив важливий елемент господарства кочових сусідів запорожців – ногайців.

А. А. Шенников, вірогідно, першим поставив питання про наявність такого зв'язку. На його думку, еволюція житла кочових ногайців пройшла від *отюй* (інша ви́мова – *отав*), тобто нерозбірної юрти, що перевозилася на гарбі, до стаціонарної двокамерної будівлі. У місцях зимівки ногайці приставляли юрту-отюй до стаціонарного будинку, де утримувалася худоба (маємо уточнити: молодняк, решта перебувала на підніжному кормі). З часом, як припускає Шенников, ногайське житло стало двокамерним: отюй перетворився на кухню-сіни, в якій від колишньої юрти залишилося розміщення вогнища посередині, а колишня кошара для худоби трансформувалася в житлове приміщення, суміжне з сінями. Прикмету типової кочівницької садиби, за Шенниковим, становила хлібопекарська піч, розташована поза будинком. «Кінець цієї еволюції, – пише дослідник, – ясно проглядається у … запорожців, котрі … були теж напівкочовиками з господарством, схожим на ногайське» [29, с. 54–61, 63–64]. У запорозькому зимівнику центральним елементом був курінь, що теж, як переконує Шенников, становив двокамерну будівлю і складався з прохідної кухні-сіней з вогнищем посередині і спальні з нехлібопекарською піччю [29, с. 64]. Утім,

Шенников припускає можливість існування паралельної лінії еволюції степового житла: від юрти-отюй через землянку чи напівземлянку до стаціонарного житла [29, с. 65].

Запорозькі напівземлянки та наземні будинки мали дерев’яний каркас, обплетений чимось на кшталт вербового гілля чи лози й обмазаний глиною чи кізяком, зверху вкривалися очеретом чи соломою [23, с. 89–92]. Це типова турлучна будівля, поширена по всьому євразійському степу та суміжних з ним районах, включаючи й українські. У першій половині XIX ст. у Херсонській губернії плетеневі (турлучні) будівлі були поширені у північних повітах, на півдні ж каркасну основу робили з очерету. Проте в той час уже почали переважати селянські лампачеві хати [13, с. 110–111]. На думку Ф. Вовка, звичай білити хату без залежності від матеріалу її будівництва, поєднує українців не тільки з південними та частково західними слов’янами, але й кавказькими черкесами, саклі яких «і своєю формою, і способом будування та традиційним біленням їх, – нагадують українські хати» [12, с. 117]. Тобто можна відстежувати аналоги українського житла степового регіону на просторі значно більшому, ніж той, що займали ногайці. Та, власне, цей тип житла поширений не лише в Степовій Україні, але й у смузі лісостепу [12, с. 98–100].

На наш погляд, виглядає не безсумнівною теза А. Шенникова про те, що причорноморські ногайці мали отюй за основне житло і не використовували розбірну юрту-терме, як більшість євразійських кочовиків. З іншого боку, не переконує й твердження про запозичення південними українцями зазначеного типу будівлі саме від ногайців, котрі побудували описані Шенниковим стаціонарні споруди лише на початку XIX ст., причому внаслідок активного впровадження російським урядом седентаризаційної політики.

«Ногайцы все вообще не имеют у себя постоянных жилищ. Кочевья или будки свои со всем семейством и имуществом своим переносят с одного места на другое, куда их или работа в обделивании полей, или обильнейшая пастба для скота призывает. Имеют непременные свои зимовники, куда на зиму в глубокую уже осень съезжаются, приготовив там за времянно топливо и некоторые весьма в малом количестве на случай крайности для скота сена. Зимовники их в том единственно заключаются, что каждое семейство, или по их названию казан, отделяется небольшим окопом. Въпрочем во все времена защищаются от непогод и холода в одних и тех же будках», – писав у 1805 р. Таврійський цивільний губернатор Д. Б. Мертваго [1, арк. 81–81 зв.].

Причому будинки, споруджені на початку XIX ст. російським урядом для оселених біля р. Молочної ногайців, були не турлучними, а саманними. Турлук був не єдиним типом будівлі євразійських кочовиків; були широко представлені й інші типи, відповідно – й матеріали будівництва. Наприклад, казахи будували свої зимівники з різних матеріалів; їхніми будинками були напівземлянки, що мали вхід в основну кімнату через меншу кімнату. У гористому південно-східному Казахстані їх споруджували з обробленого каміння, самі ж зимівники розташовувалися у місцях, що добре захищали худобу взимку – ліс, гірські ущелини тощо. Для деяких казахстанських регіонів були характерні стаціонарні юртоподібні житла, поєднані з чотирикутною кімнатою, хоч траплялися й однокамерні юртоподібні будинки [19, с. 393, 398–399].

Тож, вочевидь, справді можна вести мову про запозичення давньої степової архітектури вихідцями з української лісової та лісостепової смуг, але це запозичення стосувалося доногайського часу і мало своїм вихідним пунктом матеріальну культуру попередніх тюркських кочових народів; ногайці ж є її пізніми представниками, що мігрували до причорноморських степів у XVI – на початку XVIII ст. У польових записах, зроблених у серпні 2007 р. у селищі Петриківка Дніпропетровської області, авторові цієї статті випала нагода зафіксувати позначення родинної садиби як «кишлища» (наприклад, кишлище Клименків, Панків, інше). Це не що інше, як похідне від тюркського слова *кишло* – зимівник (ногайською мовою кишлау / кислав – зимівник, місце перебування кочового колективу взимку, яйлау – місце випасу худоби влітку). У селі Гречаному Петриківського району до цього часу збереглися зразки давньої української степової архітектури. Однією з її прикмет є описана Шенниковим двокамерність житла й розташування хлібопекарської печі поза житлом. У с. Шолохове Нікопольського району місцеві мешканці називали турлучні будівлі «запорозькими», протиставляючи їм лампачеві як «селянські», тобто пізніші [14, с. 165–168].

Навряд чи доречно розглядати степовий простір кінця XV – впродовж XVI ст. (себто в ранній період українського козацтва) як буквально «Дике Поле», тобто порожню на вміст сталих соціокультурних укладів і впорядкованого господарського життя територію. Не була вона й «коридором, у якому гуляли етнічні та культурні протяги», як про це пише, зокрема, Марина Риболова [26, с. 43]. Навпаки, у ньому існували стійкі структури, створені кочівницькими спільнотами, котрі впродовж тисячоліть випрацьовували опти-

мальні форми адаптації до євразійського степу, так само як і до наявного в ньому розмаїття кордонів, з притаманними їм війною та здобичництвом. Землеробське населення лісової та лісостепової зони не мало подібної номадам акумуляції досвіду життя в степу, то ж і мусило так чи інакше запозичувати його мірою свого колонізаційного просування в степ.

Російський дослідник М. Ю. Зенченко слушно заперечив висунуту ще М. М. Покровським тезу про народну колонізацію, в авангарді якої рухалося «вільне козацтво»; цей самий дослідник висловив сумнів щодо можливості «саморозвитку селянського господарства в степовій смузі», покликаючись на його низьку продуктивність навіть в умовах російського чорнозем'я наприкінці ХІХ ст. М. Зенченко наголосив на тому, що селянинові для успішного започаткування господарства на віддаленому від зони землеробської осілості степовому терені слід було мати значні матеріальні ресурси. Їх можна було отримати, якщо «закластися» за монастирем чи великим вотчинним господарством, у рідкісному випадку – коли їх вистачало без того, – здійснити повний «звіз» свого рухомого майна. Однак цьому протидіяла кріпосницька держава. А ще існував чинник безпеки, що перешкоджав створенню селянських господарств степу, де було повно здобичницьких ватаг [20, с. 70–71]. Наведемо прикметне висловлювання цього автора мовою оригіналу: «Классическая схема народной колонизации, созданная М. Н. Покровским, – крадущийся на юг в ночной тиши мужик с топором – хороша только на бумаге. Почему никто не задался вопросом – а что он с этим топором будет делать в степи, где нет деревьев?» [20, с. 14].

Для започаткування селянських господарств у степу існувало ще й обмеження суто технічного характеру: обробка великих площ чорноземних ґрунтів потребувала на використання важкого залізного плуга, володіння яким не було під силу багатьом селянським господарствам аж до початку ХХ ст. Рільництво у невеликих обсягах здавна існувало в степу; ним займалися деякі кочовики, що з тієї чи іншої причини втрачали спроможність до кочування або поєднували кочування із землеробством, виорюючи примітивною сохою невелику ділянку землі біля своїх зимівників-кишел. Причому вирощували не лише городину, але й зернові культури, які майже у повному обсязі йшли на зовнішні ринки. Утім обсяги кочівницького землеробства помітно поступалися скотарству як заняттю переважної більшості населення степу. Кочівницьке скотарство, за висновком А. М. Хазанова, «розвивалося і функціонувало у першу чергу

там, де воно мало господарські переваги над усіма іншими родами й видами господарської діяльності», – аж до початку XX ст. «Навіть у наші дні, – пише вчений, – у багатьох областях землеробство дає менший економічний ефект, ніж екстенсивне скотарство», котре в аридній зоні є менш працемістким і більш вигідним [28, с. 56].

Таким чином, найбільш оптимальним засобом адаптації вихідців із землеробського лісу та лісостепу до умов степу могли бути кочівницькі первні, які переймалися через козакування. Принаймні колишні землероби мусили користуватися соціокультурним набутком номадів, прилаштовуючи його до власного соціального досвіду. Звісно, віднайдення кочівницьких первнів, сприйнятих українськими козаками і адаптованих до їхнього попереднього соціального досвіду, з огляду на головні акценти даного дослідження, не може бути ані повним, ані забезпеченим належною доказовістю; для цього потрібні окремі праці великого формату. То ж ми задовольняємося лише деякими штрихами, сподіваючись, що пізніші дослідження створять більш надійний емпіричний ґрунт для глибшої концептуалізації.

Засвоєння українськими козаками певних елементів кочівницької культури засвідчується хоча б тим, що запорожці самі називали своє господарювання кочуванням: «…Де кому охота припаде, там і сіда… Копай собі землянку, заводь худобину яку та й кочуй», – розповідав Іван Розсолода [31, с. 502]; «Худоба в степах літо й зиму кочувала», – згадував Микита Корж [27, с. 240]. Те саме стосувалося й вихідців з інших землеробських суспільств, що загосподарювали степ: «Кочующой на речке Свынной молдавской областы села Косныци житель молдава[н] Лукьян Браило, с рогатым скотом и лошадми», – зазначили писарі Чорноморського Коша під час перепису населення, що мешкало поблизу Слободзеї [2, арк. 3]. Цілорічне утримання худоби на підніжному кормі є прямою ознакою кочового скотарства, що не передбачає розміщення всього поголів'я взимку в спеціальних приміщеннях і його кормління заготованим сіном, а також характеризується періодичною зміною пасовищ протягом усього або більшої частини року. Кочове скотарство у чистому вигляді зустрічається рідко. Господарство кочовиків євразійського степу класифікується як напівкочове скотарство: в межах певної спільноти більша частина населення була задіяна в кочуванні, менша – в землеробстві [28, с. 88–89]. Для напівкочового скотарства причорноморських номадів (передусім ногайців) характерна наявність більш-менш сталих маршрутів кочівок, на яких визначалися пункти літкового випасу

худоби (яйлау) і облаштовувалися місця для перебування всього кочового колективу й худоби взимку (кишлау).

Скотарське господарство південних українців, вочевидь, увібрало найбільше запозичень від кочівницького світу. Слово «чабан» у запорожців, так само як і у тюркомовних сусідів, не тільки вказувало на різновид занять, але й позначало соціальний непрестиж: «То не козак, хто за звичаєм не чинить, і мали його за несправного *пастуха*» [27, с. 239] (для порівняння: побічні лінії династії Гіраїв мали назву Чобан-Гірай). Чабанська гарба з плетеним очеретяним дахом або цілою дерев'яною будкою [12, с. 48, 90] є прямим відповідником ногайського отюй (отав). Цікаві результати можна отримати від співставлення механізмів розподілу угідь між запорозькими куренями з визначенням місць кочування поміж ногайськими аулами, що однаково відбувалися на радах перед початком річного господарського циклу, однак це є темою окремого дослідження. Утім маємо достатньо підстав для висновку, що господарство запорожців могло бути тільки почасти кочовим (точніше, почасти напівкочовим) і узгодженим з економічним досвідом землеробського світу. Найбільшу відміну запорозького господарства від кочівницького становив риболовецький промисел, який у номадів майже ніколи не мав помітного розвитку.

Гарний матеріал, що може служити для нашого дослідження за порівняльний, зібрав у 1927 р. В. П'ятницький щодо ногайців-карагашів, які мешкають у низинах Волги: «Здавалося.., живучи біля вод, багатих на рибу, карагач повинен мати хороший стіл. Насправді ж він харчується бідно. „Рибу на казан ми не ловимо", – кажуть карагачі». Вони займалися рибним промислом як на Волзі, так і на Каспію, причому для них це був найбільш дійовий спосіб отримання грошей, оскільки товарність їхнього напівкочового скотарства була вкрай низькою. Але, як свідчив П'ятницький, «до цього промислу карагач особливої симпатії не відчуває». Цікава ще одна прикмета: «…Утворивши артіль, кілька домогосподарів кооперуються і беруть у кредит невід. Частина вилову йде за користування снастю, а друга здається за готівку» [25, с. 157].

Рибний промисел карагашів може бути співставлений із землеробством інших кочових народів, продукти якого майже повністю продавалися поза своїм колективом. Кочовики не розглядали ці обидва заняття як «нормальні», натомість вважали їх вимушеними й тимчасовими; справді «нормальним» було лише кочування. Вірогідно, практику створення риболовецьких артілей і оренду сітей карага-

ші запозичили від російського населення Поволжя, зокрема козаків; можна припускати, що подібні запозичення робили й інші кочовики, котрі опинялися в схожих умовах. Проте саме він, а не скотарство, був головною економічною підвалиною українського козацтва, що сформувалося на основі переважно риболовецьких уходницьких ватаг. То ж можна вести мову про більший або менший обсяг засвоєння елементів кочівництва вихідцями із землеробської ойкумени, а не про набуття ними повної тотожності з кочовиками. Проте навіть ці засвоєні українськими козаками фрагменти іншої культури визначали їхню окремішність стосовно свого гінтерланду і схожість зі спільнотами, розташованими по інший бік степового порубіжжя.

Як уже зазначалося, у номадів зимівники були важливим елементом кочування. То ж, говорячи про запорозькі зимівники, слід зважати на функції, що були притаманні кочівницькому кишлу-зимівнику, де номадний колектив перебував узимку і де менша його частина (зайнята землеробством) залишалася протягом усього року. Власне у таких місцях кочовики споруджували стаціонарні будівлі й використовували їх упродовж тривалого часу. Кочівницький зимівник складався з «групи більш-менш облаштованих житлових і господарських будівель, побудованих головним чином з саманної цегли, для огорожі дворів слугував здебільшого бур'ян; іноді – садибне місце і „база" для худоби, просто обкопана канавою, в якій нечистоти складені у вигляді валу з одного боку і слугують за тин або огорожу» [30, с. 413]. Огорожі утворювали чотирикутні загони – курен кора, в одному з кутків відділялося місце для телят – шетен, відокремлене від загону для дійних корів. Проте часто загони не створювалися, і худоба утримувалася протягом зими у балках [21, с. 73]. М. О. Риблова описує подібне функціональне призначення зимівників донських козаків – краще висвітлених джерелами, ніж їх запорозькі аналоги: «Зимівниками на Дону називали тимчасові поселення, в яких козаки тільки зимували (нерідко разом з худобою), влітку ж вони полишалися порожніми». «Мірою переходу до осілого життя, – продовжує дослідниця, – зимовні станиці перетворювалися на укріплені поселення – городки» [26, с. 56].

А. Хазанов переконливо показав, що кочівницьке господарство в жодному разі не було орієнтованим на отримання капіталістичного прибутку, а відтак у ньому не існувало налаштування на необмежену акумуляцію матеріальних ресурсів: «власників худоби, настільки багатих, щоб вони [ставали] нездатними впоратися зі своєю худобою … [було] не так уже й багато, у будь-якому разі менше, ніж

бідняків» [28, с. 268]. У малозалюдненому степу важко організувати централізоване накопичення матеріальних ресурсів, навіть якщо це виправдовувалося потребою створення громадського страхового фонду: надмірне скупчення худоби (основного майна кочовиків) спричиняло перевипас пасовищ і руйнування кормових ресурсів степу. Через це випрацьовувалися різні форми редистрибуції надлишків: калим, хабар, банкети й святкування та багато іншого, що включалося в систему реципрокції, котра, власне, і мала функції страхового фонду. За А. Хазановим, кочівницьке господарство – виключно натуральне, спрямоване на задоволення прямих потреб, саме цим воно відрізняється від сучасного фермерського, капіталістичного ранчо, орієнтованого на прибуток; хоча кочівництво інколи буває значною мірою орієнтоване на обмін [28, с. 85].

Зазначена прикмета кочівницького господарства цілком відповідала натуральному характеру козацького зимівника, що вповні витримувався до того часу, як стабілізація кордонів (XVIII ст.) на українському степовому порубіжжі принесла в цей регіон принципово нову економічну ситуацію. В. Брехуненко цілком доречно зауважив, що «освоєння Степового Кордону Європи не стало джерелом накопичення ресурсів, хоча б наближено порівняльних з прибутками від опанування Нового Світу… Існують підстави вмотивовано стверджувати про відсутність безпосереднього трансформаційного тиску на український та московський соціуми з боку властиво чинника економічної експлуатації Кордону» [9, с. 33].

Мабуть, жоден родовитий вихідець з українського гінтерланду не зробив у Дикому Полі статку більшого, ніж це було можливим на гінтерланді; простолюд, вочевидь, отримував істотніший матеріальний зиск від степових промислів. Козакування русько-литовської знаті, як і аристократичне полювання, у своїй видатковій частині мало явно більший грошовий вираз, ніж у прибутковій, куди слід віднести вартість трофеїв. Сенс як першого, так і другого зовсім не орієнтувався на матеріальний зиск, а полягав у здобутті соціального престижу, яким підтримувалися наявні й досягалися нові суспільні ранги. Матеріальні здобутки, отримувані на «татарських полях», були неспівставно малими, порівняно з величиною репутаційного капіталу, що міг конвертуватися в соціальні ранги, визнані на гінтерланді.

В умовах існування кордону фронтирного типу запорозький зимівник у жодному разі не міг перетворитися на підприємство, орієнтоване на здобуття прибутку; він залишався натуральним госпо-

дарством, що забезпечувало (причому далеко не у повній мірі) лише безпосередні потреби його власника. Підвіз хліба з Гетьманщини на Січ і отримання продуктів землеробства (зерно, борошно, крупи) в якості царського жалування до середини XVIII ст. мало життєво важливе значення для Запорожжя. Лише з виникненням кордонів лінійного типу і появою безпосередньо на Запорожжі поселень сільського типу докорінно змінило ситуацію; власне лише з цього моменту можна говорити про те, що запорозький зимівник перетворюється на товарне господарство, пов'язане з зовнішніми ринками. Проте це вже були явища останніх десятиліть існування Запорозької Січі, котрі засвідчували трансформацію економічного устрою Запорожжя, але аж ніяк не його традиційний стан.

Стабілізація кордонів на українському степовому порубіжжі (трансформація кордону-фронтиру в лінійні кордони) збільшила рівень безпеки життя на прикордонні, що стало важливим чинником активізації української селянської колонізації степового простору. Українські переселенці засновували поруч із запорозькими зимівниками слободи й хутори, стрімко змінюючи повсякденний побут Запорожжя. Гетьманська адміністрація та російський уряд намагалися використати цей колонізаційний рух для запровадження поміщицьких господарств у землях, щойно облагороджених працею вільного хлібороба, і включити їх до фонду феодальних пожалувань.

Однак запорозьке козацтво вбачало в цьому «нашесті гречкосіїв» загрозу своєму традиційному ладу, адже, як говорили козаки, «селянський плуг притягне за собою й пана». Тому часто траплялося, що запорожці нищили новозасновані слободи й хутори, шмагали поселенців батогами й примушували їх повертати назад «на волость». Зі свого боку, Кіш добивався від російського уряду заборони привласнень запорозьких земель, що чинилося через заснування слобід гетьманськими чи російськими осадчими.

У 1756–1759 рр. проходить ревізія посполитих у найбільш заселених Самарській та Кодацькій паланках, викликана потребою забезпечення перебування запорозьких депутатів у Санкт-Петербурзі. За цим переписом окремо фіксувалися тяглі й козацькі двори з метою збору грошей, у середньому по рублю з двору. У 1758 р. у Самарській паланці нараховували 10 населених пунктів, в яких стягувалися податки з посполитих: Новоселиця (107 козацьких дворів, 207 тяглих і 166 піших), Кам'янка (39 тяглих і 33 піших), Сокальський редут (16 і 16), Бригадирівка (10 і 25), Ревунівка (20 і 34), Одимовка або Одимківка (15 і 2), також хутори: Карпа Паламаря

(8 тяглих), Микити Борисенка (4 і 3), Сачавин (1 і 2), с. Чернече (50 і 50). Усього зібрано 604 руб. [3, с. 6]. У Кодацькій паланці впродовж 1756–1757 рр. зібрано 520 руб., у 1760 р. – 814 руб., у середньому по 1 руб. з двора [3, арк. 7, 22]. На 1760 р. у Кодацькій паланці фіксуються у зв'язку з ревізією наступні населені пункти: Новий Кодак (127 козацьких дворів, 326 посполитих дворів), Кам'янка Чаплинська (30 дворів, тут і далі значаться посполиті двори), Старий Кодак (37), Таромське (66), Карнаухівка (60), Кам'янське (126), Романкове (191), котрі всього мали 730 дворів [3, с. 22]. Це були вже власне сільські поселення, що мали не лише церкви як центральний елемент, але й ярмарки, що відбувалися навіть узимку, як, наприклад, у слободі Кам'янське Кодацької паланки [6, с. 230–231, 236]. На цій ділянці Запорозьких Вольностей, власне, як і в інших районах Запорожжя, зимівники почали переростали в села [11, с. 18].

Поруч із запорозькими зимівниками та селами – цими двома типами поселень і різновидами господарств – існували ще свого роду гібридні форми – хутори, котрі містили ознаки як першого, так і другого. Хутір – дарма, що він міг називатися зимівником – відрізнявся від традиційного запорозького зимівника тим, що створювався з метою отримання прибутку: його товарний характер, що добре показав О. Л. Олійник [23], безсумнівний. Власниками хуторів могли бути як козаки, так і посполиті, котрі мешкали у великих населених пунктах. Приклади: хутір «в Килчени жителки самарской Параски Горкушихы», де під час набігу кримців восени 1769 р. 3 чол. загинули, у полон взято 16 чоловіків і жінок; у господарстві «жителки самарской Насті Мамайкы будучи в Великой Терновки» під час того ж набігу взято у полон 2 чоловіків і 1 жінку; біля Солоного лиману розташовувалося господарство самарської мешканки Олени Легкоступки, в якому кримці взяли 3 полонених; самарський мешканець Остап Дурноляп мав зимівник у Чаплинці, де полонено 1 чол.; у зимівнику самарського мешканця Павла Полушки «в горі Самарі в Килченці» під час набігу одну людину було вбито, одну взято в полон, інші втрати – 170 овець, 25 голів великої рогатої худоби [5, арк. 20–21].

Таким чином, довкола містечка Стара Самарь існувала свого роду розлога «землеробська хора». Те саме стосувалося й інших великих населених пунктів. Так, козак Пластунівського куреня Панас Таран, котрий мешкав у слободі Кам'янка Кодацької паланки, у грудні 1774 р. отримав дозвіл Коша на будівництво «хутора для додержания в нем скота» на р. Лозоватій (притока Самари) [17, с. 231].

В. О. Голобуцький пов'язував виникнення хуторів з прагненням мешканців великих населених пунктів уникнути податків і повинностей, обсяг яких постійно зростав в останні роки існування Січі [17, с. 251]. Утім, на наш погляд, це – лише почасти справедливе пояснення, що не охоплює іншого боку справи: екстенсивний характер господарства на Запорозьких Вольностях потребував утилізації великих площ. До того ж, хутори і зимівники теж потрапляли до фіскальних реєстрів.

З 1765 р. Кіш почав цілеспрямовано формувати смугу постійної сільської осілості на своїй території, особливо на кордоні з Новоросійською губернією. У листі кошового отамана Петра Калнишевського від 3 лютого того ж року викладено комплекс заходів, що їх мала здійснювати запорозька адміністрація: забезпечити недоторканність запорозьких володінь по р. Самара, не допускати вихідців з Гетьманщини в запорозькі землі, дозволяти козакам осідати зимівниками поблизу Беш-байраків, понад річками Оріль та вище Переволочної – тобто йшлося про заселення спірних територій, які могли відійти до Новоросійської губернії [4, арк. 54–54 зв.]. Відтоді заселення суміжних з Новоросійською губернією теренів Запорожжя стало головним питанням внутрішнього управління Війська Запорозького.

Кримський набіг осені 1769 р. на територію Самарської та Орільської паланок спричинив значні людські та матеріальні втрати. Сильно постраждали на початковому етапі російсько-турецької війни 1768–1769 рр. Буго-Гардівська та Кальміуська паланки. Проте відразу після набігів осені 1769 р. Кіш активізував переселенські заходи, надавши переселенцям гарантію дворічних пільг. Тоді, за спостереженням генерала О. Прозоровського, запорожці «в один год накликали и населили … дворов более двадцати тысяч, слободы.., а землю, на которой они обитают, оставляли впусте, дабы и оною им впредь воспользоваться… Теперь запорожцы населя на отнятых землях против всей Новороссийской губернии, зачав от Молдавского полку до реки Донца и Слободской губернии, против Изюма, Тора, а также и против Бахмута великия слободы, заграждают свои пустыя, впереди оных лежащие земли, теми поселянами великия степныя места от Самары и от Кальмиуса до Азовского моря, по реку Конскую» [24, с. 382].

Таким чином, в останнє десятиліття існування Січі на Запорозьких Вольностях формується смуга сільських поселень з відмінним від традиційного Запорожжя господарським ладом та пов'язаною

з ним суспільною організацією. Паралельне співіснування цих двох економічних укладів мало тенденцію витіснення зимівницьких господарств сільськими поселеннями (або перетворення перших на другі), так само як і трансформування зимівника на товарне господарство, пов'язане з зовнішнім ринком. Однак існування запорозького зимівника в його традиційній формі остаточно припинилося не в силу «природної» еволюції, а внаслідок насильного згону козаків-зимівничан до великих населених пунктів, що здійснив російський уряд на початку 1780-х років.

Бібліографічні посилання

1. Российский государственный исторический архив. – Ф. 383, оп. 29, д. 917.
2. Государственный архив Краснодарского края. – Ф. 249, оп. 1, д. 135.
3. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 229, оп. 1, спр. 52.
4. ЦДІАК. – Ф. 229, оп. 1, спр. 175.
5. ЦДІАК. – Ф. 229, оп. 1, спр. 250.
6. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. – Т. 4. – К., 2006.
7. **Багалей Д. И.** Колонизация Новороссийскаго края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд / Д. И. Багалей. – К., 1889.
8. **Багалей Д. И.** Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Д. И. Багалей. – М., 1887.
9. **Брехуненко В.** Козаки на Степовому Кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVIII ст. / В. А. Брехуненко. – К., 2011.
10. **Бойко А. В.** Запорозький зимівник останньої чверті XVIII ст. / А. В. Бойко. – Запоріжжя, 1995.
11. **Буланова Н. М.** Кам'янські етюди в стилі ретро / Н. М. Буланова. – Д., 2009.
12. **Вовк Ф. К.** Студії з української етнографії та антропології / Ф. К. Вовк. – К., 1995.
13. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – СПб., 1849. – Т. XI, ч. 1 : Херсонская губерния.
14. **Грибовський В. В.** Козацтво в усній традиції Нікопольщини / В. В. Грибовський, О. М. Приймак // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіон. відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАНУ. – Нікополь ; Запоріжжя, 2005. – С. 165–168.
15. **Грибовський В. В.** Традиційна економіка причорноморських ногайців та її трансформації у XVIII ст. / В. В. Грибовський // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки : [наук. щорічник]. – Д., 2008. – Вип. 5. – С. 81–98.

16. **Грибовський В. В.** Землеробство у господарській системі причорноморських ногайців XVI–XVIII ст. / В. В. Грибовський // Проблемы истории и археологии Украины : материалы VI Междунар. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения академика В. П. Бузескула (Харьков, 10–11 октября 2008 г.). – Харьков, 2008. – С. 72–73.
17. **Голобуцький В. О.** Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період / В. О. Голобуцький. – К., 1970.
18. **Голобуцький В. О.** Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775 / В. О. Голобуцький. – Д., 2004.
19. **Жолдасбаев С. Ж.** Зимовки-поселения и жилища казахов Семиречья (XVI–XIX вв.) / С. Ж. Жолдасбаев // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. – Алма-Ата, 1989. – С. 390–399.
20. **Зенченко М. Ю.** Южное российское порубежье в конце XVI – начале XVII в. (опыт государственного строительства) / М. Ю. Зенченко. – М., 2008.
21. **Калмыков И. Х.** Ногайцы / И. Х. Калмыков, Р. Х. Керейтов, А. И. Сикалиев. – Черкесск, 1988.
22. **Олійник О. Л.** Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775) / О. Л. Олійник. – Запоріжжя, 2005.
23. **Олійник О. Л.** Продуктивність зимівничого господарства запорожців часів Нової Січі (1734–1775) / О. Л. Олійник // Наукові записки : зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – Т. 5. – К., 1999. – С. 72–80.
24. Петро Калнишевський та його доба: зб. док. та матеріалів / упоряд.: В. В. Грибовський, В. І. Мільчев, І. Л. Синяк. – К., 2009.
25. **Пятницкий В.** Карагачи (по материалам поездки в 1927 году) / В. Пятницкий // Землеведение. Геогр. журн. им. Д. Н. Анучина. – Т. 32, вып. 3–4. – М., 1930. – С. 155–169.
26. **Рыблова М. А.** Донское братство. Казачьи сообщества на Дону в XVI – первой трети XIX века / М. А. Рыблова. – Волгоград, 2006.
27. Усні перекази М. Л. Коржа : [додаток] // История города Екатеринослава / Д. И. Яворницкий. – 2-е изд., доп. – Д., 1996. – С. 220–272.
28. **Хазанов А. М.** Кочевники и внешний мир / А. М. Хазанов. – Алматы, 2002.
29. **Шенников А. А.** Жилые дома ногайцев Северного Причерноморья / А. А. Шенников // Славяно-русская этнография. – Л., 1973. – С. 46–72.
30. **Щеглов И. Л.** Трухмены и ногайцы Ставропольской губернии : материалы по исследованию полевого и скотоводческого хозяйства в Трухменской и Ачикулакской степи / И. Л. Щеглов. – Ставрополь, 1910. – Т. 1 : Бюджеты трухмен и ногайцев.
31. **Эварницкий Д.** Жизнь запорожских казаков по разсказу современника-очевидца / Д. И. Эварницкий // Киевская старина. – 1883. – Т. VII, нояб. – С. 497–510.

Надійшла до редколегії 16.07.2010 р.